

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ЯАМЫЗЫ
НАЦИОНАЛ ШКОЛА ХӨГЖҮДЕР ИНСТИТУТ
КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ 9 ДУГААР ГИМНАЗИЯЗЫНЫҢ
ЭТНОПЕДАГОГИКТИГ КУРЛАВЫР ТӨВҮ

Өг-бүле педагогиказы:
үндезин тыва кижизидилге

Немелде өөредилгениң чижек программазы

ББК С (Тув)

Программаны тургускан авторлар: *Шаалы А.С.* – к.п.н.доцент в.н.с. ИРНИШ, *Ооржак А. К.* – учитель народоведения МБОУ гимназия № 9 г.Кызыла, *Шулуу-Маадыр С. Ч.* – учитель тувинского языка и литературы, народоведения МБОУ гимназия № 9 г. Кызыла.

Рецензентилер: *Сарыглар Ч.А., Сундуй Г. Д.*

Эртем удуртукчузу: *Шаалы А. С.*, педагогика эртемнериниң кандидады, доцент, Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы, РФ-тиң дээди профессионал болгаш ниити ортумаак өөредилгениң хүндүлүг ажылдакчызы.

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

XX вектиң 90 чылдарының эгезинде чуртка ажык-чарлыг чорук чарлаттынып, бистиң күрүневис сайзыралдың чаа чадазынче шилчээнин билир бис. Национал күрүнелер боттарының шаандагы төөгүлүг эрги аттарын, бурунгу өгбелерден дамчып келген ёзу-чаңчылдарын катап эгидип, аныяк-өскенни мөзү-шынарлыг кылдыр кижизидеринче улуг сагышты салып эгелээн.

Тыва Республиканы чаартылгалар база оюп эртпээн. Аңаа Тыва деп бурунгу адын эгиткен, ону кайы-даа дылга ынчаар адаар база бижиир деп шийтпирлээн. Уттундуруп бар чыткан чаңчылдарны эгидип, оларны чыып бижип, катап тургузуп, өг-бүлеге, өөредилге черлериниң чада бүрүзүнге кижизитпишаан өөредир ажылдарга калбаа-биле ажыглап эгелээн. Ол ажыл дээштиг, үре-түннелдиг болуп турар, чүге дээрге улустуң ёзу-чаңчылдары чоннуң мерген угаанын, аажы-чаңын, тускай шынарларын болгаш уруглар кижизидер талазы-биле чыгдынган арга-дуржулгазын шыгжап илереткен болур.

Өөредилге талазы-биле күрүне политиказының бурунгаар хөгжүдөр сорулгазынга Россияның хамаатызының мөзү-шынарының кижизидилгези болгаш сайзыралы хамааржыр. Амгы үеде сүзүк болгаш мөзү-шынар кижизидилгезин өөредилгениң федералдыг күрүне стандартының методологтуг үндезини кылдыр тодараткан. Өөредилге-кижизидилге ажылынга сүзүк болгаш мөзү-шынар кижизидилгези мурунку черни ээлеп, ол төрөөн дыл, онзагай культура, ооң байлаан хумагалаан хөй националдыг болгаш хөй культуралыг россияжи ниитилелди быжыктырарын негеп турар¹.

Бүгү чүве өг-бүледен эгелээр. Ада-иези, өгбелери ажы-төлдүн угу, дөзү болурундан аңгыда, уругларның мөзү-шынарын хевирлеп, оларның угаан-медерелин сайзырадып, сөс-домаан чечен-мерген, чедингир кылдыр өөредир болгай. Өг-бүлениң уруглар кижизидеринге, ажыл-агыйга өөредиринге, чуртталгага белеткээринге салдары улуг, харысалгалыг деп чүве кижитөрөлгөтөнниң сайзыралының эге чадазындан эгелээни билдингир. Ынчангаш өг-бүле уруглар кижизидер эртемниң тыптып келгениниң эге үндезини болуп, сайзырап, чадалар аайы-биле ооң арга-

¹ТР-ниң өөредилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырының КОНЦЕПЦИЯЗЫ. Кызыл, 2011. а. 3

дуржулгазы калбарып, нептереп эгелээн болгаш амгы үеде база-ла ол хүлээлгелерни күүседип турар.

Ажы-төл кижизидеринге, уругнуң кижизиг болурунга өг-бүлениң салдары улуг деп чүве билдингир. Аныяк-өскенниң угаан-медерелиниң база мага-бодунуң быжып сайзыраар үези 14–16 харлыында оларга өг-бүле, өгбелер, аныяк өг-бүле, ажы-төл азыраар дугайында билиглер эргежок чугулазын барымдаалааш, школаның 8–9 класстарына «Өг-бүле педагогиказы» деп немелде өөредилгеге чорудар эртемни өөредирин сүмелеп турар.

Ооң кол сорулгазы: тыва улустуң үндезин культуразында өг-бүле кижизидилгези уругну кижиге болур кылдыр ооң иштиги сагыш-сеткилин, мөзү-бүдүжүн, аажы-чаңын сайзырадыр ыдыктыг сүзүктөрүн, дуржулгазын, кол арга-методтарын, чепсектерин өөреникчилерге билиндирери болгаш оларның боттарын амыдыралында эң-не харысалгалыг хамааты болуп, өг-бүле тударына белеткээри болур.

Бо кол сорулганы чедип алыры дараазында чугула айтырыгларны шийтпирлээринден хамааржыр:

1) өг-бүле дугайында делегей чоннарының философтарының, шылгараңгай эртемденнериниң болгаш башкыларының салгалдарга арттырып каан өөредиглерин билип алырынче, оларны сайгарып билиринче уругларны угландыраар;

2) тыва өг-бүле, өгбелер, дөргүл-төрөл деп кымнарыл деп билиглерни амыдыралында медерелдии-биле билип алырынга болгаш оларга хамаарышкан чаңчылдар, ёзулалдар, ужурларны сагыырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары;

3) ие кижиниң, ада кижиниң үлегери болгаш ол үлегерге келир үеде ада, ие болурунга белеткээриниң, өг-бүлеге ажы-төл кижизидериниң кол утказы-биле таныштыраар;

4) өөреникчилерни боттарының келир үези, эртем-сургуул, мергежил чедип алыр, өг-бүле тудар талазы-биле боттарына баш бурунгаар шилилгени кылып билир кылдыр белеткээри.

Салдынган сорулгаларны боттандыраары нарын деп чүвени билип, кол билиглерни өөреникчилерге кысказы-биле угаадып тургаш, ук эртемниң үндезиннерин хажытпазын, ооң үргүлчү өскерлип, сайзырап турарын, ооң шийтпирлеттинмээн айтырыгларының ам-даа барын кичээл бүрүзүнге тайылбырлап, чуртталгадан алган чижектерни аңаа барымдаа кылдыр ажыглап, ук

эртем үениң агымында туар дээрзин көргүзерин башкыларга сүмеледивис.

Үениң байдалыга дүүштүр программаны боттандыраы-биле мындыг таарымчалыг байдалдарны тургузары чугула:

– өг-бүле педагогиказын өөренип тура, урулгарны өг-бүле – кижиниң сүзүү, амы-хуу чуртталганың үндезин ораны деп чүүлдерни кижизидерде болгаш сайзырадырда, чоннуң өг-бүлеге хамаарышкан чаңчылдарынга, ёзулалдарынга, уjurларынга даяныры;

– делегейниң чоннарының, Россияның, Тываның мерген угаанынгарының, педагогтар, психологтар, социологтарының мөөңнетинген арга-дуржулгазын чедимчелиг ажыглаары;

– кичээл болгаш кичээлден дашкаар өг-бүле педагогиказын өөредир талазы-биле кижизидилге ажылын чорудары-биле тускай шактарны, тодаргайлаарга, неделяда 1 шакты өөредилге черлериниң боттарының тодаратканы ёзугаар өөредилге планынче кириери;

– өг-бүле педагогиказын башкылаарының талазы-биле башкыларның профессионал психологтук, педагогиктиг, методиктиг билиин бедидери болгаш тускай белеткээри;

– урулгарны өг-бүлеге кижизидер болгаш оларга келир үеде өг-бүле тудуп чурттаарынга эге билиглерни чедирер талазы-биле ортумак өөредилге черлериниң, ада-иелерниң, тус черлерниң чагыргаларының болгаш хөй-ниитиниң киржилгезин чедип алыры.

Программаны тургузарынга ажыглаан Хоойлулар болгаш дужаалдар:

Программаның норматив-эрге-хоойлулук үндезинин дараазында хоойлу, дүрүм, айтышкыннары тургузуп туар:

Делегей чергелиг:

- «Конвенция о правах ребенка» (одобрена Генеральной Ассамблеей ООН 20.11.1989), (вступила в силу для СССР 15.09.1990),
- Всеобщая декларация прав человека (принята Генеральной Ассамблеей ООН 10 декабря 1948г.).

Федерация чергелиг:

- Конституция РФ (признает возможность передачи осуществления отдельных государственных полномочий (как,

федеральных, так и субъектов РФ) органам местного самоуправления (ч.2 ст.132);

- «Об образовании в Российской Федерации» (с изменениями) (далее Ф3). Федеральный закон от 29.12.2012г. 273-ФЗ;

- «Концепция развития дополнительного образования детей». Распоряжение Правительства РФ от 4.09.2014г. № 1726-р.;

- «Об объявлении в Российской Федерации Десятилетия детства». Указ Президента РФ от 29.05.2017г. № 240;

- Стратегия развития воспитания в РФ на период до 2025 года (Распоряжение Правительства РФ от 29.05.2015 г. № 996-р);

- «О примерных требованиях к программам дополнительного образования детей». Письмо Министерства образования и науки РФ от 11.12.2006 г. №06-1844;

- Стратегическая инициатива «Новая модель системы дополнительного образования», одобренная Президентом РФ 27.05.2015 г.

Тус чер чергелиг:

- Закон Республики Тыва от 23 декабря 2010 г. № 373 ВХ-І «Об образовании» (в редакции от 10.04.2016 г.);

- «Развитие образования и науки на 2014-2025 годы» (с изменениями на 15 сентября 2020 г.). Постановление Правительства Республики Тыва от 30 октября 2013 г. № 632;

- «Об утверждении Концепции духовно-нравственного развития и воспитания детей и молодежи Республики Тыва до 2025 года». Постановление Правительства Республики Тыва от 12 февраля 2019 года № 73;

- «Об утверждении плана мероприятий («дорожной карты») по реализации Концепции духовно-нравственного развития и воспитания детей и молодежи Республики Тыва до 2025 года». Распоряжение Правительства Республики Тыва от 29 апреля 2019 года № 214-р;

- Стратегия развития образования и науки Республики Тыва на период до 2030 года. Постановление Правительства РТ от 31.10.2018 № 538;

- Об утверждении плана мероприятий по реализации в Республике Тыва «Стратегии развития воспитания в Российской Федерации на период до 2025 года». Постановление Правительства РТ от 20.07.2019 № 73;

Государственная программа РТ «Развитие государственных языков Республики Тыва на 2021-2024 годы». Постановление Правительства РТ от 8.12.2020 № 610; II-ая подпрограмма «Развитие тувинского языка на 2021-2024 годы»;

Об утверждении плана мероприятий («Дорожной карты») по реализации Республике Тыва второго этапа Концепции семейной политики государственной политики в РФ на период до 2025 года. Распоряжение Правительства РТ № 278-р от 11.12.2018 № 531-р.

Албан чер чергелиг:

- О создании Ресурсного центра этнопедагогики Республики Тыва на базе Государственного бюджетного научного учреждения Министерства образования и науки Республики Тыва «Институт развития национальной школы». Приказ Министерства образования и науки Республики Тыва №536 от 28.04.2021 г.

- О создании пилотных общеобразовательных организаций. Приказ Министерства образования и науки РТ от 21.05.2021 № 659-д.

- «О порядке организации работы ОО с семьями и (детьми) группы риска». Приказ Министерства образования и науки РТ от 29.07.2020 г. № 673-д;

- Приказ Министерства образования и науки РТ от 18 сентября 2020 г. № 867-д «Об утверждении Плана республиканских мероприятий по дополнительному естественнонаучному направлению ГБОУДО Республики Тыва «Республиканский центр развития дополнительного образования» на 2020-2021 учебный год».

- Методические рекомендации к составлению плана воспитательной работы образовательной организации, утвержденные методическим объединением заместителей по воспитательной работе образовательных организаций города Кызыла и др.

Өг-бүле педагогиказын өөрөнгөн түннелдеринге негелделер:

- бодун тодаргай өг-бүлениң, төрел-бөлүктүң, тускай чоннуң, күрүнениң төлептиг оглу (кызы), өг-бүлеге хамаарышкан бурунгу өгбелеривистиң чаагай чаңчылдарының салгакчызы мен деп миннип, сагып, тарадып чорууру;

- тыва өг-бүле, ада-ие, өгбелер, дөргүл-төрөлге хамаарышкан кол билиглерни амыдыралында медеделдии-биле билири болгаш оларга хамаарышкан чаңчылдарны, ёзулалдарны, ужурларны билири болгаш сагып чорууру;

– ада-иениң үлегери болгаш өг-бүлеге ажы-төл кижизидериниң кол утказын, аргаларын ажыглап билири: төрөөн дыл, аас чогаал, өг-бүле, чоннуң байырлалдары, национал оюннар, бойдус дээш о.ө;

– боттарының келир үези, эртем-сургуул, мергежил чедип алып, өг-бүле тудар талазы-биле баш бурунгаар шилилгени кылып билири, амыдыралдың нарын берге айтырыгларын шиитпирлээринге белен болуру;

– ада болгаш ие кижиниң уруглар кижизидер талазы-биле харыысалгазын хоойлу ёзугаар миннири;

– ада, ие кандыг болурун, чоннуң чаңчылдарында айытканы-биле сайгарып билири;

– кижизиг мөзү-бүдүштү хевирлээри-биле өг-бүледе, төрөл-бөлүктөр аразында харылзааларны шын тудуп билири, хүндүлел ёзулалдарын сагыры, «Салгал ыяжын» тургузуп билири;

– кадык өг-бүлени тургузарының дугайында бодунга хамаарыштыр негелделерни кылып билири;

– өг ажылын кылып билири: аал-чуртту, оран-саваны арыг-силиг тудуп билири, мал, чер ажыл-агыйын болгаш амгы байдалга дүүшкен сайгарлыкчы ажылды кылып болгаш сайзырадып билири, өг-бүлениң экономиказын шын планнаарының эге билиглерин амыдыралда ажыглап шыдаары.

Башкыларга кыска методиктиг удуртулга

Башкының билиг бээр аргаларын база өөреникчилерниң билиг чедип алып аргаларын айтып, кичээлдиң ийи хевирин тускайлаан (Чижек тематиктиг планда шактар хуваалдазын көөр).

Оларны ынчалдыр аңгылаан чылдагааны болза бо эртемге өөредирде, теория кырынга өөренген чүүлдерни амыдырал-биле сырый холбаарын чугула деп санаан. Өөреникчилерниң угаан-бодалын сайзырадырда, эки-бакты ылгап билир кылдыр угаадырда, кичээлдерге оларның идепкейлиг чоруун чедип алып. Олар боттары хоойлу-дүрүмнерни, өг-бүле педагогиказынга хамаарышкан өске-даа ажылдарны холга тудуп өөренип, сайгарып, деңнээр ужурлуг. Ооң түннелинде өөреникчилер экини шиндээдип, бак чүведен чайлап билир кылдыр өөрөнгөн турар ужурлуг. Ындыг болганда, өөреникчилер кичээлге башкының удуртулгазы-биле боттары ажылдаар, боданыр, түннелди үндүрер апаар.

Башкыларның кичээнгейинге айтып каар база бир херек чүүл – тема бүрүзүнүң соонда дуржулгага даянган кичээлдер эрттирер

кылдыр көрдүнгени. Ол кичээлдерге сайгарар чижек айтырыгларны болгаш хереглеп болур номнар даңзызын чыып тургускан. Амгы үениң чаа педагогиктиг технологияларын ажыглаары чаңчылчый берген болганда, янзы-бүрү «ажык-чугаа», презентациялар, онлайн-ужуражылгалар, «төгерик стол» дээн ышкаш оон-даа өске кичээлдерниң хевирлерин кирип болур. Ол дугайында башкы бүрүзү чогаадыкчы арга-методтарны, кичээлдин хевирлерин боттары тургузары чугула.

Ындыг кичээлдерни эрттирери, оларга белеткенири тускай болур: айтырыгларны, номнар даңзызын башкы 1 неделя бурунгаар берип каар, өөреникчилер харызын бижип, өске-даа чүүлдерни белеткеп алгаш, кичээлге харыылап тургаш, ажыглап болур.

Бо эртемге демдек салыры база онзагай – школага чаңчыл болган 5, 4, 3 деп демдектер-биле уругларның билиин, кылып билир чүүлдерин үнелевейн, оларны тест, анкета таварыштыр чорудар болгаш «ажык чугаа» дээн ышкаш өске-даа кичээлдерниң хевирлеринге уругларның киржилгезинден түңнөп болур.

База эртемни өөренип тургаш, чүгле программада көрдүнгөн номнарны, кичээлдер, бот-ажылдар хевирлерин ажыглаарындан аңгыда, оларны өскерттип, амыдыралда херек кырында болган таварылгаларга даянып, үлегерлиг өг-бүлелерниң чижээнге дээштиг, солун кылып алыры башкы бүрүзүнүң шилилгези болур.

Дуржулгага даянган кичээлдерге көрдүнгөн номнар даңзызындан аңгыда, бүгү программага хереглээр номнарның ниити даңзызы ийи дыл кырынга бердинген, чүге дээрге амгы үеде тыва дыл кырында өг-бүле педагогиказынга хамаарыштыр ажыглап болур номнар эвээш, чамдык айтырыглар талазы-биле харын-даа чок болуп турар. Ынчангаш интернет четкизин идепкейлиг ажыглаарын сүмеледивис. Капсырылгада орус дылда кириген ажылдар бар. Кижичүгле бодунуң төрөөн дылынга сагыш-сеткилин илередирин билир бис, ынчалза-даа орус дылда кириген сөзүглелдер харын-даа уругларның ийи дылды деңге ажыглаарынга улуг салдарлыг болуру чугаажок.

Өг-бүле дугайында билиглер делгем, хөй талалыг. Чаңгыс номга оларны долузу-биле чырыдары берге. Чамдык айтырыглар шак-үениң кызаазы-биле кирбээн болганда, бо немелде өөрөдилгеге ажыглаар номда кирген чүүлдерни башкы бүрүзү чогаадыкчы ёзу-биле ажыглавышаан, аңаа чогуур немелделерни боттары кирип ажылдаары билдингир.

**Чижек тематиктиг планнаашкын
Шактарның чижек хуваалдазы
8 класс**

№	Өөренир темаларның аттары	Нийти шактар	Теориялыг кезээ	Өөреникчилерниң бот-ажыл шактары (практиктиг кичээлдер)
1	Кирилде кезээ. Өг-бүле педагогиказын өөренириниң амгы үеде чугулазы. Өг-бүле – дээди сүзүк	2	1	1
2	Өг-бүле педагогиказының эртемде туружу, сайзыралы	4	2	2
3	Тыва өг-бүле педагогиказы: укталган дөстери, кол билиглери	4	2	2
4	Өгбелер, ада-ие, ажы-төл, дөргүл-төрөл, ук-ызыгуур	6	2	4
5	Өг-бүлениң кижизидикчи салдары: ие кижии, ада кижии	7	2	5
6	Өг-бүлеге уруглар кижизидилгезиниң сүзүктери	6	2	4
7	Өг-бүле болгаш шажын-чүдүлге	6	2	4
	Шупту:	34	13	23

9 класс

№	Өөренир темаларның аттары	Нийти шактар	Башкының билиг бээр шактары	Өөреникчилерниң бот-ажыл шактары (практиктиг кичээлдер)
1	Өг-бүлениң эрге-хоойлу камгалалы	2	1	1
2	Амгы үениң өг-бүлези: байдалы, чөрүлдээлери болгаш шийтпирлээр айтырыглары	3	1	2
3	Назы-хар аайы-биле өг-бүлеге уругларны өстүрери, кижизидери	6	2	4
4	Кижизидилгениң психологтут дөстери	3	1	2
5	Аныяк өскенниң амыдыралда туружу, келир үези: ынакшыл, харыысалга, эртем-сургуул, ажыл-агый, мергежил айтырыглары	6	2	4
6	Аныяк өскенни өг-бүле тударынга белеткээриниң айтырыглары	6	2	4
7	Өг-бүле кижизидилгезинге ажыллаар чуулдер	4	1	3
8	Өг-бүле байыр-дойлары	4	2	2
9	Түннел кичээл-үнелел	2	-	2
	Шупту	36	12	24

1. ӨГ-БҮЛЕ ПЕДАГОГИКАЗЫН ӨӨРЕНИРИНИҢ АМГЫ ҮЕДЕ ЧУГУЛАЗЫ

Өг-бүле – дээди сүзүк

Кол ниити ортумак өөредилге чадазының 8–9 класстарында «Тыва өг-бүле педагогиказын» немелде өөредилге программаларынче тускай өөренир кылдыр кирип турарының чылдагааннары. Өг-бүле – кижиниң ыдыктыг сүзүү. Өг-бүле дээди Ынакшылдың, Күш-ажылдың, ада-иениң Үлегериниң, кадагалакчызы болгаш суртаалчызы.

Амыдыралчы айтырыгларны, эртем-билигни чедип, ажыл-агыйны чогуруп, бот-тускайлаң шиитпирлеп, боттандырып шыдаар кылдыр өөреникчилерни олче угландыраары. Өөреникчиниң бодунуң канчаар алдынып чоруурун, өг-бүлениң, ниитилелдин турумчуй берген негелделеринге дүүштүрүп, деңнеп, сайгарып билири, мөзү-бүдүшке хамаарышкан дүрүмнерни билири, оларны сагыыры болгаш өг-бүлеге, ниитилелче угланганы азы кичээнгейи.

Немелде өөредилгеге уругларның билип алып, сайгарар айтырыглары.

Өөрөнгөн түңнелинде чүнү билген, кылып билир ужурлук чүүлдери.

Практиктиг кичээл.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Тываның хоочун башкыларының төрөл-бөлүк улустуң өг-бүле бүрүзүнге кыйгырыындан силерниң бодап турарыңар-биле төрөл-бөлүктүң кандыг чагыы амгы үеде эң-не чугула-дыр?

2. Өг-бүле педагогиказын өөренириниң кол сорулгазы чүдел?

3. Келир үеде өг-бүле тудуп чурттаарыңа кандыг билиглерни чедип алыры дузалаар-дыр?

4. Бо эртемни өөрөнгөш, бодуңарга хамаарышкан кандыг түңнелдерни чедип алып-дыр силер?

5. Өг-бүле чүге кижиниң дээди сүзүү болурул, бадытканар.

2. ӨГ-БҮЛЕ ПЕДАГОГИКАЗЫНЫҢ ЭРТЕМДЕ ТУРУЖУ, САЙЫРАЛЫ

2.1. Өг-бүле педагогиказы – педагогика эртемниң бир чугула адыры

«Педагогика» деп сөстүң тывылганы. Чех улустуң педагогу Ян Амос Коменскийниң педагогика эртемниң тургустунарыңа

киирген үлүү. Этнопедагогика деп эртемнің бодунуң туружун өске эртемнер-биле бир дөмей черни ээлеп турары. Ооң үндезилекчизи академик Г. Н. Волков – чуваш чоннуң үндезин кижизидилге культуразының шинчилекчизи.

Өг-бүле педагогиказы улусчу педагогиканың чарылбас кезээ болуп, этнопедагогика эртемнің база бир өөренир, шинчилээр, сайзырадыр чүүлү.

Педагогика эртемнің кол өөренир чүүлү – кижизидилге. Өг-бүле педагогиказының өөренир айтырыглары. Өг-бүле педагогиказы – ниити педагогиканың бир адыры. Тодарадылгазы.

Делегей чоннарының классик педагогтарының өг-бүле дугайында өөредиглери: чех педагог Ян Амос Коменский, орус педагог Константин Дмитриевич Ушинский, орус чогаалчы, педагог Л. Н. Толстой, орус демократтар В. Г. Белинский, А. И. Герцен, Н. Г. Чернышевский, Н. А. Добролюбов, уруглар эмчизи Н. И. Пирогов, физиолог П.Ф. Лесгафт.

Ада-чуртувус Россияның эртемденнери, чогаалчылары өг-бүле дугайында. Н. К. Крупская, А. С. Макаренко, В. А. Сухомлинский, Г.Н.Волков, Ю. П. Азаров, Ш. А. Амонашвили.

Тываның эртемденнериниң өг-бүле кижизидилгезинге киирген салдары.

М. И. Анисов, К. Б. Салчак, Л. П. Салчак – баштайгы шинчилекчилер. Эртемденнер Х. Д-Н. Ооржактын, Г. Д. Сундуйнун, А. С. Шаалының мөзү-бүдүш кижизидилгезиниң айтырыгларын өөредилге черлеринге чорударының дугайында шинчилээни. Т.Т.Мунзуктуң тыва өг-бүлеге мөзү-шынар, күш-ажыл кижизидилгезин тускай эртем ажылы кылдыр чорутканы. Ө.Ч. Ондарның тыва оюннарга тураскааткан ажылдары.

Амгы үеде мөзү-шынар кижизидилгезиниң айтырыгларын күрүне чергелиг кылдыр көрүп турарының чижээ.

Практиктиг кичээл.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. «Педагог» деп кымыл, ол сөстүң укталып келгенин тайылбырлаңар.

2. Педагогика, этнопедагогика, улусчу педагогика, өг-бүле педагогиказы деп билиглерниң аразында харылзаазын тодарадыңар.

3. Чех улустуң педагогу Ян Амос Коменскийни чүге педагогика эртеминиң үндезилекчизи деп санап турарыл?

4. Я.А. Коменскийниң «Ие школазы» деп ажылының дугайында дыңнадыгдан кылыңар.

5. Орус улустуң өг-бүле кижизидилгезиниң дугайында кандыг ажылдары-биле таныштывыс, оларның дугайында кыска илеткелдерден белеткеңер.

6. Л.Н. Толстойнуң педагогика эртеминиң сайзыраарыңа киирген үлүг-хуузу чүдө болуп турарыл?

7. Тараачыннар уругларыңа ажыткан школазыңа кандыг эртемнерни чугулалап өөредип турганың, өөредилгеге ажыглаар номнарының дугайында чаа медээлерден тыпкаш, рефераттардан бижинер.

8. Лев Толстойнуң кижизидилгениң 10 дүрүмнерин сайгарарыңа белеткенип алыңар. Сайт <https://www.culture.ru/materials/254428/10-pravil-vozpitanija-detei-po-tolstomu>

9. Улусчу педагогиканың кижизидикчи салдарының дугайында К.Д. Ушинский чүнү амгы салгалга арттырган-дыр?

10. П.Ф. Лесгафтың педагогика эртеминде өг-бүле болгаш күш-шыдал кижизидилгезиниң дугайында чугула бодалдарың чугаалаңар.

11. Бистиң чуртувустуң сураглыг эртемденнеринге кымнарны хамаарыштырып болурул, оларның ажылдарының чижээнге өг-бүлеге кижизидилге дугайында тайылбырдан чорудуңар.

12. Бенжджамин Споктуң Беш «алдын» кижизидилгениң дүрүмнери-биле чөпшээрержир силер бе, чүге?

13. Тываның эртемденнериниң үлүг-хуузу чүдө болуп турарыл?

14. Никитиннерниң, О.С. Комаровскийниң ажылдарың литература даңзызыңдан тыпкаш, өг-бүлөңерге ада-иенер-биле кады номчуңар.

1-ГИ БОЛГАШ 2 ДУГААР ТЕМАЛАРНЫ ӨӨРЕНИРИНГЕ АЖЫГЛААР ЛИТЕРАТУРА

Тыва дылда

1. Бичии назын – ниитилелдиң болгаш культураның онзагай болуушкуннары: Россия Федерациязыңа бичии назынның Он чылыңа тураскааткан эртем-практиктиг конференция материалдары

/ Отв. ред. Г.Д.Сундуй, А.С.Шаалы. – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2018. – 112 а.

2. Салчак К.Б. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдеси. – Кызыл, 2016. – А. 3-15.

3. Кенин-Лопсан М. Б. Тыва чаңчыл. Башкыларга, өөреникчилерге, ада-иелерге. 2 кезектиг. – Кызыл: Билиг, 2010. – 358 а.

4. Тыва улустуң чаңчылдары болгаш ёзулалдары: Конференция материалдары / М.Х. Маңнай-оол ред. – Кызыл, 1991. – 96 а.

5. Тыва Республиканың өөредилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырының концепциязы. – Кызыл, 2011. – 21 а.

Орус дылда

1. Азаров Ю.П. Семейная педагогика. Воспитание ребёнка в любви, свободе и творчестве. – М.: «Эксмо», 2015. – 496 с.

2. Амонашвили Ш.А. Здравствуйте, дети! Пособие для учителя / Предисл. А. В. Петровского. – М., 1983.– 215 с.

3. Афанасьев В.Ф. Этнопедагогика нерусских народов Сибири и Дальнего Востока. – Якутск, 1979.

4. Волков Г.Н., Петрова Т.Н., Панькин А.Б. Введение в этнопедагогическую науку. – М., 2006. 368 с. – С. 16–32.

5. Волков Г.Н., Салчак К.Б., Шаалы А.С. Этнопедагогика тувинского народа. Кызыл, 2009. – С. 3–8.

6. Лесгафт П. Ф. Избранные педагогические сочинения /сост. И. Н. Решетень. – М., 1990. – 375 с.

7. Лесгафт П. Ф. Семейное воспитание ребёнка и его значение. – М.: Педагогика 1991: 174 с.

8. Коменский Я.А. Материнская школа. – М.: Учпедгиз, 1947.

9. Комаровский О. «Здоровье ребёнка и здравый смысл его родственников». – М., 2000.

10. Макаренко А. С. Книга для родителей. – М.: Просвещение, 1987. – 288 с.

11. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. – М.: Педагогика, 1983. – 318 с.

12. Никитин Б.П., Никитина Е.А. «Мы и наши дети». – М., 1979.

13. Никитин Б. Детство без болезней. – С-Пб, 1996.

11. Спок Б. Книга для родителей от доктора Спока. – М.: Попурри, 2008. – 243 с.

12. Спок Б. Ребёнок и уход за ним. – М.: Попурри, 2014. – 202 с.

13. Сундуй Г.Д. Мир детства кочевой Азии.– Кызыл, 2009.– 165с.

14. Толстой Л.Н. Воспитание и образование // Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. Т.8. Педагогические статьи 1860-1863. – М.: «Художественная литература», 1936. – С.211–246.

15. Ушинский К. Д. О народности в общественном воспитании. Педагогические сочинения в 6-ти т. – М., 1988: Т. 1. – С. 177 – 194.

16. Ушинский К. Д. Родное слово. Педагогические сочинения в 6-ти т. – М., 1988: Т. 2: С. 81 – 108.

3. ТЫВА ӨГ-БҮЛЕ ПЕДАГОГИКАЗЫ: УКТАЛГАН ДӨСТЕРИ, КОЛ БИЛИГЛЕРИ

Тыва улустуң кижии дугайында өөредии. Кижизидилге деп билигниң укталганы. «Кижизидилге дээрге ол үлегер болгаш ынакшыл-дыр» (Г.Н. Волков). Улуг улустуң, ылаңгыя ада-иениң, амыдыралдың шупту талаларына үлегери болгаш ажы-төлүнге ынакшылы. Бо үеде дүвүренчиг байдалдар. Алысүндезин кижизидилгениң утказы. Үндезин тыва кижизидилгениң аргалары, чепсектери: *чаңчыл, ёзулал, ужур*.

Чаңчыл, ёзулал, ужур – өг-бүле кижизидилгезиниң укталган дөстери

Өг-бүле педагогиказының кол билиглери:

- 1) кижизидилге – кижини кижии кылыры;
- 2) кижизидилгениң сорулгалары;
- 3) кижизидилгениң албан даяныр, салдар чедирер чүүлдери;
- 4) кижизидилгениң аргалары;
- 5) кижизидилгеге ажыглаар чепсектер.

Өг-бүле педагогиказына хамаарыштыр ажыглаар принциптер.

Өг-бүле кижизидилгезиниң мөөңнеттинген дуржулгазының ажыы.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Тыва улустуң кижии дугайында өөредии-биле кижизидилге айтырыының аразында харылзаазы чүде-дир?

2. Г.Н. Волковтуң кижизидилге дугайында үзел-бодалдарын илередиңер. «Кижизидилге дээрге үлегер болгаш ынакшыл. Оон

өске чүү-даа херек чок» деп эртемденниң үндүргөн түннелинге бодунарның хамаарылганаарны чугаалаңар.

3. Өг-бүле кижизидилгезиниң кол билиглерин тайылбырлаңар.

4. Өг-бүле педагогиказының кол үндезиннеринге чүнү кирип болурул?

5. Чаңчыл деп чүл, чижээн чугаалаңар.

6. Ёзулал деп чүл, чижээн тып тургаш шынзыдыңар.

7. Ужур деп чүл, кижиниң янзы-бүрү байдалдарда бодун алдынарынга кандыг ужурларны сагырыл:

– оваага келгеш;

– тараа соктаан, сиген кескен, инек сагган, ыяш чарган кижиге ужуражы бергеш;

– аржаанга келгеш;

– танывазы өгте баргаш.

8. Силерниң өг-бүлеңерде кандыг улусчу чаңчылдарны сагып турарыл, эң-не хүндүлээр, бодунарның сагып чоруур ужур-чаңчылдарыңар, ёзулалдарыңар дугайында презентациялардан кылыңар.

3-кү темага ажыглаар литература

Тыва дылда

1. Геше Джампа Тинлей. Өг-бүле дугайында сарыг шажынчы өөредиглер. Новосибирск, 2017. – 468 а.

2. Донгак С. Ч. Тыва кижизидилгениң чаңчылдары. Уругну тыва чаңчылдарга кижизидериниң дугайында. Тыв. гуманист. болгаш соц.-экон. тускай шинчилелдер ин-ду. Абакан: Журналист, 2018. – 44 а.

3. Кенин-Лопсан М. Б. Тыва чаңчыл. Башкыларга, өөреникчилерге, ада-иелерге. 2 кезектиг. – Кызыл: Билиг, 2010. – 358 а.

4. Монгуш Х. Улусчу чаңчылдарга кижизидээл // Шын, 1993, авг. 10, а.3.

5. Чап Ч.М. Улусчу педагогикага ажыглаар сөстөрниң, ужурларның чижек тайылбыры. – Кызыл, 1998. – 63 а.

Орус дылда

1. Азаров Ю.П. Семейная педагогика. Педагогика Любви и Свободы. М.: Аргументы и факты, 1993. – 608 с.

2. Волков Г.Н., Петрова Т.Н., Панькин А.Б. Введение в этнопедагогику. – Элиста, 2006. С. 14-67.

3. Волков Г.Н., Салчак К.Б., Шаалы А.С. Этнопедагогика тувинского народа. – Кызыл, 2009. – 212 с.

4. Никитина Л.А., Соколова Ж.С., Блудова Л.А. Родителям XXI века. – М.: Знание, 1998. – 224 с.

5. ӨГБЕЛЕР, АДА-ИЕ, АЖЫ-ТӨЛ, ДӨРГҮЛ-ТӨРЕЛ

Өгбелер. Өгбелерниң уругларга, өг ээлеринге хамаарылгазы, оларның кижизидилгеге, өг ажылынга киржилгези. Ада-ие – уругну бодарадып, божуп-төрүп, доруктуруп, азырап, сайзырадып, кижикылдыр өстүрер улус. Дөргүл-төрел. Тыва чоннуң төрелдежип чурттаар чаңчылын салбааны. Ие төрели база ада төрели. Төрел улузу. Төрел-бөлүк улус – ада-иеге хамаарышкан бурунгу болгаш эрте-бурунгу өгбелер, оларның уруглары, уругларының уруглары.

Ук-ызыгуурнуң кижизидилгеге салдары.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Өгбелер деп кымнарыл, силерниң өгбелериңерден кымнарны адап болур силер? «Салгал ыяжын» тургузуп, чуруңар.

2. Силерниң сактып турарыңар-биле, улуг назылыг төрелдериңерден, кырган-ачаңар, кырган-аваңарның кандыг үлегерин, чагыс-сөзүн чугаалап болур силер, бажыңыңарга белеткенип алгаш, чугаалаңар.

3. Немелде номчулгаже Тываның болгаш Россияның чоннарының база билдингир чогаалчызы Мария Күжүгеттиң «Кырган-авам өөредиглери» деп чүүлүн номчааш, «Өгбелер чагыы – өндүр» деп тываларның угаадыын шынзыдыңар. Кандыг чагыглары силерге билдингир-дир, сагып чоруур ужурларыңардан кайызын адап болур силер?

4. Чагыгларны чүгле номчууру чедишпес, ында кырган-аваның чагыгларын ада-иеңер-биле сайгарып чугаалажыңар. Тускай чогаадыкчы шинчилел ажылдан «Кырган-ачам азы кырган-авамның чагыглары, өөредиглери» деп темага чоруткаш, камгалаңар.

5. «Салгал ыяжын» ада-иеңер, төрел улузуңар-биле демнежип тургаш, тургузуңар.

6. Алыс төрел, хан болгаш хин төрел дугайында чүнү билип алдыңар, чижектер-биле бадыткаңар.

7. Ук-ызыгуур деп чүл, тыва чоннуң өгбелер, ада-ие, ажы-төл, дөргүл-төрел дугайында үлегер домактарын чыып бижиңер, оларны шээжилеп алыңар, амыдыралга ажыгалаңар.

4 дугаар темага ажыглаар литература

Тыва дылда

1. Будуп Б.К. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. – Кызыл, 2016. – 112 а.
2. Дадар О. Ук-ызыгуур, уя, салгал; Адыг-түлүштер чыыжындан // Шын, 1993, февраль 6, а. 4.
3. Күжүгет М.А. Бүрү болгаш мен. – Кызыл, 2020. – А. 36; 374-379.
4. Күжүгет М.А. Өгбе чагыгы – өндүр // Материалы республиканской научно-практической конференции, посвященной 90-летию М.Б.Кенина-Лопсана. – Кызыл: ИПО «Билиг» Института развития национальной школы, 2015. – 47–50 а.
5. Ондар А.С. Манчүректен дазыл тырткан... – Кызыл, 2017. – 150 а.
5. Ондар Ч. Өг-бүле харылзаалары. Психологтуң сүмези // Эне сөзү, 1992, июнь 3, а. 1–2.
6. Чап Ч.М. Улусчу педагогиканың ужук-дөстери. Кызыл, 2002. – 103 а.
7. Чооду К-К. Акааларым – сояннарым // Шын, 1992, эгези 138 дугаар, төнчүзү июль 23, а. 2, 4.

Орус дылда

1. Биче-оол С.М. Семейно-брачные отношения у тувинцев: истоки и традиции. – Абакан: Журналист, 2018 г.
2. Кара-оол Л.С. Некоторые особенности системы терминов родства и свойства тувинского языка // Материалы научно-практической конференции, посвященной 90-летию М.Б. Кенин-Лопсана «Родовое сообщество как гарант защиты детства: история, современное состояние и перспективы. Кызыл ИПО «Билиг» Института развития национальной школы. 2015. С. 35–41.
3. Никитин Б.П., Никитина Е.А. Мы и наши дети. М., 1979. – 224 с.

5. ТЫВА ӨГ-БҮЛЕНИҢ КИЖИЗИДИКЧИ САЛДАРЫ: ИЕ КИЖИ. АДА КИЖИ

Ада-ие улус кандыг болурул деп айтырыг. Тыва өг-бүлеге кижизидилгениң кол өзээ – ук чоннуң кижидугайында өөредии. Ада-ие уругнуң чырык черже чаяакчылары, мөзү-бүдүш хевирлекчилери.

Ие кижиге. Ада кижиге. Тываның сураглыг чогаалчылары ава дугайында. Тываның сураглыг херээженнери.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Ие кижиге – өг-бүлениң эгези, ооң үлегер-чижээ. Уругларның болгаш өске-даа улустуң мөзү-бүдүжүнүң хевирлеттинеринге ооң салдары чүдел?

2. Ада кижиге – өг-бүлениң дөзү, ооң кижизидилгеге онзагай киржилгези, үлегери, салдары чүдел?

3. Ада-ие, өгбелер мурнунга уругларның хүлээлгелери, дузасы, арын-нүүрү деп чүл?

4. Өскүстөр, тываларның оларга хамаарылгазының утказы чүдел?

Бажыңга онаалга:

1. Тываның иелериниң ыдыктыг сагылгаларын номчааш, сайгарылганы кылыңар, ажык чугаага идепкейлиг киржиңер:

– Тываның херээжен чонунуң ыдыктыг сагылгаларын чүге ажылдап кылганын тайылбырлап көрүңерем, уруглар.

– Херээжен кижиниң ыдыктыг хүлээлгези, харысгалгазы чүде болуп турар-дыр?

– Ие болуру дээрге-ле ... *(улаштыр боттарыңарның бодалдарыңарны бижииңер)*.

– Херээжен кижиниң чаражы деп чүл, кайыын көстүрүл?

– Ие кижиге хамаарышкан ада-өгбелер чаңчылдарын сагыыры уруглар кижизидилгеге кандыг салдарны чедирерил?

– Ие кижиниң үлегери деп чүл, тайылбырланар.

2. Төрээн суурунарда үлегерлиг кырган-аваларның, аваларның дугайында медээлерден дилеп тыпкаш, оларның дугайында сактыышкыннардан азы очерктен бижииңер.

3. Авазы, ачазы, уруглар дугайында альбомнарны кылыңар, аңаа шүлүктөр, чечен сөстөр, үлегер домактар, чуруктар, ынак ырыларыңарны болгаш өске-даа солун чүүлдерни кирип алыңар. Ава, ада, өг-бүлө хүннеринге тураскааткан ужуражылгалар, делгелгелер, концерттер, «Авамның сүттүг шайы», «Кырган-авам чагыглары» «Бистиң өг-бүлөвис» дээн ышкаш чогаадыкчы кежээлерни эрттириңер.

4. А.А. Даржайның «Авамның чагыглары» деп шүлүүндөн авазының кандыг чагыын, хоруун, сургаалын билип алдыңар, номчуңар, каян, кандыг үеде оглунга дүшке кирип чагыгларын кылган-дыр?

5. Тываның улустуң чогаалчызы С.А. Сарыг-оолдуң «Ачам холо» деп шүлүүн номчааш, ада кижиниң овор-хевириң сөстүң дузазы-биле чурунар.

6. «Эр кижиниң арын-нүүрүнүң кодекизинге» даянып тургаш, ажык чугаа чоргузарыңга белеткенип алыңар:

– Кичээнгейлиг номчуур, бодунга хамаарыштыр кодекисте айыткан чугула чүүлдерни херек кырында назы-харыңарны аайы-биле кайы хире боттандырып турарыңарны шүгдүнүңер.

– Ёзулуг эр кижиниң сагыр ужурлуг амыдыралчы билиглериниң, ажыл-агыйжы дуржулгазының, мөзү-бүдүштүүнүң дугайында кайы дүрүмнер бадыткап турар-дыр?

– Кадыкшыл кымдан хамааржырыл?

– Адааргал деп чүл? Чүү дээш адааргаарыл, кым адааргак болурул?

– Хоралыг чаңчылдарга чүнү хамаарыштырып болур силер?

– Угаан-медерелди, күш-дамырны сайзырадырының аргаларын чыып бижир.

– Л.Х. Иргиттиң «Ажыл-иш – амыдырал» деп номундан «Араганың дашты ак – ишти кара» деп чүүлүн номчааш, кижини амытанга араганың хоразын бадытканар.

7. «Танды Тыва оглу мен» деп Ч. Кара-Күскениң сөзүңге бижээн Б.Т. Айдың-оолдуң ырызын ырлап өөренир. Класстың шупту оолдары деңге ырлажыр. Ондар Сергектиң күүселдезин интернеттен база тып ап болур (Facebook, ВКонтакте).

5 дугаар темага ажыглаар литература

Тыва дылда

1. Будуп Б.К. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. – Кызыл, 2016. – 112 а.

2. Донгак С.Ч. Тыва кижизидилгениң чаңчылдары. Уругну тыва чаңчылдарга кижизидериниң дугайында. Тыв. гуманист. болгаш соц.-экон. тускай шинчилелдер ин-ду. – Кызыл; Абакан: Журналист, 2018. – 44 ар.

3. Иргит Б.Ү. Романнар, чечен чугаалар, тоолдар: Арзылаң Күдерек 1-ги ном. – Кызыл: ИПО «Билиг» Института развития национальной школы, 2015. – А. 8–253.

4. Кенин-Лопсан М.Б. Тыва чаңчыл. Кызыл: ИПО «Билиг», 2010. – 358 ар.

5. Күжүгет М.А. Бүрү болгаш мен. – Кызыл, 2020. – А. 274–279.
 6. Күжүгет М.А. Өгбө чагыы – өндүр // Родовое сообщество как гарант защиты детства: история, современное состояние, перспективы: 24 октября 2015 г. Материалы республиканской научно-практической конференции, посвященной 90-летию М.Б.Кенина-Лопсана. Кызыл: ИПО «Билиг» Института развития национальной школы, 2015. – А. 47–50.
 7. Иргит Л.Х. Ажыл-иш, амыдырал: Очерктер. – Абакан: ООО «Сервисный пункт», 2013. – 194 а.
 8. Иргит Л.Х. Тываның херээженнери. Кызыл, 2007. – 191 а.
 9. Тыва улустун чанчылдары болгаш ёзулалдары: Конференция материалдары / М.Х.Маңнай-оол ред. – Кызыл, 1991. – 96 а.
 10. Тыва Республиканың өөредилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырының концепциязы. – Кызыл, 2011. – 21 р.
 11. Херлии И. Иштиг херээжен эң-не хүндүткелдиг: Ценгел тываларында ёзулалдар // Тываның аныяктары, 1993, март 6.
 12. Чап Ч.М. Улусчу педагогикага ажыглаар сөстөрниц, ужурларның чижек тайылбыры. Кызыл, 1998. – 63 а.
 13. Чап Ч.М. Улусчу педагогиканың ужук-дөстери. – Кызыл, 2002. – 103 а.
- Орус дылда*
1. Будуп Б.К. Пословицы и поговорки тувинского народа. – Кызыл: Тувинское книжное издательство им. Ю.Ш. Кюнзегеша, 2017. – С. 15; 48.
 2. Лесгафт, П. Ф. Семейное воспитание ребенка и его значение / П.Ф. Лесгафт. – Москва: Директ-Медиа, 2014. – 174 с. – ISBN 978-5-4475-1860-8; [Электронный ресурс]. – URL: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=270523>
 3. Самдан З.Б. Мифологический сюжет взаимодействия тувинской сказки и колыбельной песни как источник воспитания детей // Колыбельные песни и сказки как педагогическая миниатюра народов мира материалы XV волковских чтений с международным участием, Кызыл: ИПО «Билиг» Института развития национальной школы. – С. 8-16].
 4. Соловейчик С.Л. Педагогика для всех: Кн. для будущих родителей: [Для ст. возраста] М.: Дет. лит., 1987. Переиздания в 1989 и 2001. – 384 с.

5. Спок Б. Книга для родителей от доктора Спока. – М.: Попурри, 2008. – 243 с.
6. Спок Б. Ребёнок и уход за ним. – М.: Попурри, 2014. – 202 с.
7. Сундуй Г.Д. Мир детства кочевой Азии. – Кызыл, 2009.– 265с.

6. ӨГ-БҮЛЕГЕ УРУГЛАР КИЖИЗИДИЛГЕЗИНИҢ КОЛ СҮЗҮКТЕРИ

Тыва өг-бүлениң бурун шагдан бээр *сүзүктери*: чаш уруг – дээди сүзүк; күш-ажыл – кол сүзүк; төрөөн дылы – дээди сүзүк; – кадыкшыл – кижиниң чуртталгазы – дээди сүзүк; онзагай байлак үндезин тыва *культуразы*: уран чүүлү – хөөмей, сыгыт, каргыраазы; хуулгаазын чонар-дажы; чиңгине кедип чораан идик-хеви, өг-бүле байырлалдары – онзагай дээди сүзүк.

Айтырыглар болгаш онаалга

1. Аян-чорукчуларның, эртемденнерниң, шинчилекчилерниң тываларның ажы-төлүнге хамаарышкан демдеглелдеринге болгаш ажылдарынга даянып тургаш, тываларның уругларга хамаарылгазын бадыткаңар.

2. Өг-бүле кижизидилгезиниң дээди сүзүктери деп чүнү ынча дээр-дир бис?

3. «Чаш уруг, кижиниң дээди сүзүк» деп чүге бистиң өгбелеривис угаадып чорааныл, кандыг-кандыг үлегер домактар, дүрген-чугаалар, тывызыктар билир силер, демдеглеңер.

4. Күш-ажыл – кижиниң сүзүү. Өг (бажың) ажылындан чүнү эки кылып билир силер, тыва чоннуң үндезин ажыл-агыйындан чүнү кылып турар силер?

5. Кадыкшыл – кижиниң чуртталгазы, амы-тыны ыдыктыг дээнин канчаар билип турар силер? Кадык чурттаар дээш чүнү кылып турар силер?

6. Кижиниң төрөөн чери (Ада-чурту) ыдыктыг. Ол дээрге-ле кижиниң төрөөн черинге (Тывага), Ада-чуртунга (Россияга) ынакшылы, оларның сайзыралы дээш харыысалга деп чүүлду канчаар билип турар силер?

7. Чоннуң культуразы – кижиниң сүзүү. Культурлуг кижиниң дээрге кымыл ол?

8. Дыл – кижиниң сүзүү. Чүге? «Төрөөн тыва дылым» деп темага чогаадыгдан бижинер. Чүге «төрөөн дылым» дээр бис?

9. Бойдус – кижиниң сүзүү. Кижиге болгаш бойдустан аразында харылааларын тыва чоннуң ёзу-чаңчылдарына даянып тургаш тайылбырланаар. «Мээң төрөөн черим мөңгедө каас, байлак болзун!» дээр болзумза, ... (улаштыр домакты бижиир).

10. Эртем-билиг – кижиниң сүзүү (байлаа). Бодунарның келир үедө чедип алыр мергежилинер дугайында чүңү билер силер, чүгө ол мергежилди шилип ап турарыңарны тайылбырланаар.

Ажыглаар литература:

1. Байыр-оол М. С. Төрөл билбеске төөрээр. «Башкы», 2001, № 3. – А. 93 – 96.

2. Барган. О.О. Тываларның национал чеми болгаш чем үнүштери. – Кызыл, 1997.

3. Кенин-Лопсан М. Б. Тыва хамнарның алгыштары. – Кызыл, 1992.

4. Кенин-Лопсан М. Б. Тыва чаңчыл. – Кызыл, 2010. – 360 а.

5. Кушкаш Т. Т., Доо Ч. С., Шаалы А. С. Кыстың бүдүжү. 7-ги класска шенелделиг өөредилге эртеминиң чижек программасы. (Улусчу педагогика. Чижек программалар. – Кызыл, 1995. – А. 38 – 44.

6. Ооржак Х.Д. Эрниң эреси. 7-ги класска шенелделиг өөредилге эртеминиң чижек программасы. Улусчу педагогика. Чижек программалар. – Кызыл, 1995. – А. 45–55.

7. Салчак К. Б., Салчак Л. П. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдөзи. – Кызыл, 1984.

8. Серенот С. К. Тыва улустун эмнээшкени. – Кызыл, 1993.

9. Сундуй Г. Д. Тыва улусчу педагогика: допчу төөгүзү, эртем болгаш амыдыралчы ужур-дузазы. Кирилде сөс. Улусчу педагогика. Чижек программалар. – Кызыл, 1995. – А. 3–6.

Орус дылда

1. Будегечи Т. Б. Художественное наследие тувинцев. – М.: Внешторгиздат, 1995.

2. Вайнштейн С. И. Историческая этнография тувинцев. – М.: Наука, 1972.

3. Вайнштейн С. И. Тувинцы-тоджинцы. – М.: 1961.

4. Вайнштейн С. И. Мир кочевников Центра Азии. – М.: 1991.

5. Весь мир: Расы, народы, нации и народности. Энциклопедический справочник – Мн.: Харвест. – М.: АСТ, 2000.

6. Даржа В.К. Традиционные мужские занятия тувинцев: Хозяйство. Охота, Рыбалка. – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 2009. – 589 с.

6. Кон Ф. Я. Экспедиция в Сойотию. За пятьдесят лет. Собрание соч. Т. 3. – М.: Общество политкаторжан. 1934.

7. Курбатский Г. Н. Тувинские праздники. – Кызыл, 1973.

8. Намзал Э. Х. Хлебосольная юрта. – Кызыл, 1995.

9. Потапов Л. Г. Очерки народного быта тувинцев. – М.: Наука, 1969.

10. Товуу Н. О. Психологические характеристики семьи этноса тыва. Монография. М.: ГУУ, 2001.

11. Ховалыг Р.Б. Традиционная тувинская одежда / Тыва үндезин хеп. – Новосибирск: «Наука», 2018. – 336 с.

7. ӨГ-БҮЛЕ БОЛГАШ ШАЖЫН-ЧҮДҮЛГЕ АЙТЫРЫНЫҢ ӨГ-БҮЛЕГЕ САЛДАРЫ

Делегейниң шажынчы культуразы. Шажын-чүдүлге – чоннун тускай делегей көрүүшкүнүнүн түннели. Кижиниң чуртталгазынын төнчү чок амыдыралчы үзел-бодалын илереткен өөредиг. Тодарадылгазы. Делегейниң шажын-чүдүлгелериниң эң-не неперенгейлери – буддизм, православие, ислам. Тывада шажын-чүдүлге байдалы. Өг-бүлеге хамаарыштыр буддизмде Хүндүткелдиг Геше Джампа Тинлей башкының чугаазы. Православиеде Апостол Павелдиң ынакшылдың гимни болган өөредии. Уругларны шажынчы билиглерге өөредери азы өөрөтпези – ада-иелернин эргези.

Ыдыктыг башкы XIV Далай-Ламаның намдарының кол-кол үелери.

Шажын-чүдүлгениң ыдыктыг номнарында айыттыган өг-бүлеге хамааржыр ужур-сагылгалар.

Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның Россияда төлээзи, философия эртеминиң дээди чадазын чедип алган Геше Джампа Тинлей өг-бүле дугайында. Ыдык беш сагыл.

Тыва хамнар. Оларның философиязы. Адыг-Түлүш Допчуң-оол оглу Кара-оол (Допчун-оол К.Т.), Тыва Республиканың болгаш Россияның дээди хамы, Кызылдың «Адыг-Ээрен» деп шажын ниитилелиниң даргазы. Чер биле дээр. Хүн биле ай. Бойдус болгаш

кижи. Кижиге болгаш сүлдө. Кижиге болгаш чуртталга. Аныяктарга өөредии.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Силерниң бодалыңар-биле, делегейниң шажын-чүдүлгезиниң утказы дөмөй болганда, чүгө чаңгыс аттыг болбааныл?

2. Хамнарның өөредип турары-биле «Сүлдө кудулаан, азы сүлдөнер бедик-тир дээр». Ол чүнү көргүзүп турары ол?

3. Караң чүдүлгениң үнген дөзү чүдөл, ол дугайында шинчилел ажылындан чорудуңар.

4. Бистиң республикада тыва чоннуң аразындан православие, сарыг шажын азы ислам шажыннарын шилип, оларга чүдүүрүн хоруп турар бе, ол чүдөн хамааржырыл?

5. Школачыларның делегей шажыннарының бирээзин өөренирде шилип алырыңга кым киржилгелиг болурул, чүгө?

6. Адыг-Түлүш Допчуң-оол oglу Кара-оол (Допчун-оол К.Т.), Тыва Республиканың болгаш Россияның дээди хамы, Кызылдың «Адыг-Ээрен» деп шажын ниитилелиниң даргазының Чер биле дээр, Хүн биле ай, бойдус болгаш кижиге, кижиге болгаш сүлдө, кижиге болгаш чуртталга, аныяктарга өөредииниң дугайында сайтыда медээлерге даянып, тускай илеткелден кылып, ону презентация хевиринге чырыдыңар.

7. Тывада хамнарның болгаш ламаларның ажыл-чорудулгазын чүү деп бодаар силер? Чаңгыс ёзулалга хам азы лама чалаары таарымчалыг бе? Ол чүдөн хамааржырыл?

Ажыглаар литература

1. «Адыг-Ээрен» деп хамнар ниитилели. Сайтызы adyg-eegen.

2. Геше Джампа Тинлей. Буддизм. Амыдыралга ажыктыг дөрт алыс шын. Кызыл: Тываның Ю. Күнзегеш аттыг ном үндүрер чери, 2008.

3. Геше Джампа Тинлей. Өг-бүле дугайында сарыг шажынчы өөредиглер. – Новосибирск, 2017. – 468 а.

4. Катанов Н.Ф. Шаманские песнопения сибирских тюрков. М.: «Литэкспресс», 1996.

5. Монгуш М.В. Тувинцы Монголии и Китая. Новосибирск: Наука, 2002. – 125 с.

6. Поэзия древних тюрков. – М.: Раритет, 1993. – 176 с.

7. Тувинская народная поэзия XIX века. – М.: Новый ключ. 2002. – 256 с.

1. ӨГ-БҮЛЕНИҢ ЭРГЕ-ХООЙЛУ КАМГАЛАЛЫ

Өг-бүлениң эрге-хоойлу айтырыгларын тургузуп келген төөгүзү.

1993 чылдың декабрьның 12-де бүгү чоннуң соңгааны-биле хүлээп алган «Ие-чаш, өг-бүле күрүнениң камгалалында турар» дугайында Россия Федерациязының Конституциясында 38 дугаар статьяның 1 чүүлү.

Эдилгелиг Россия Федерациязының Конституциясында уругларның сагыш-сеткилин, мөзү-бүдүжүн, эртем-билиин болгаш күш-шыдалын сайзырадырының, патриотчу, хамааты болгаш улуг улусту хүндүлээриниң байдалдарын тургузары. Өг-бүле кижизидилгезин чугулалап көөрү, ада-иезиниң ажаал-тежээли чок арткан уругларны күрүне бодунуң хүлээлгези кылдыр хүлээп ап турары.

1996 чылдың март 1-де Күрүне Думазының бадылааны-биле хүлээп алдынган Россия Федерациязының Өг-бүле кодекизи.

Ниитилелдин хөгжүп сайзырааны-биле өгленириниң база өг-бүле тударының ызулалдары, сагылгаларының тыптып келгени. Тыва чоннуң культуразында өглениринге хамаарышкан тускай ызу-чаңчылдарның системазы. Тыва Республикада өгленирин РФ-тиң Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) база Өг-бүле Кодекизинге дүүштүр чорудуп турары.

Ынаныштыг, идегелдиг өг-бүле чуртталгазын чүгле Хоойлуга үндезилеттинген өглениешкин магадылаар деп өөредигни кижини бүрүзү шингээдип алыры.

Тыва Республикада Хамааты байдалдың актылар бижилгезиниң агентствозу.

Айтырыглар болгаш онаалга

1. Өг-бүлениң эргелерин камгалаар талазы-биле Россия Федерациязының Үндезин хоойлузунда, Өг-бүле Кодекизинде чүү деп айытканын статьялар аайы-биле ушта бижирер.

2. Чүге Россия Федерациязының эдилгелиг Конституциязының 54 дугаар статьязының 2 дугаар чүүлүндө «Уруг бүрүзү болур чогууру-биле өг-бүлезинге чурттаар болгаш кижизиттинер, ада-иезин билер, оларның сагыш салышкынын алыр, кады чурттаар эргелерлиг» деп доктаатканыл?

3. Чүге хоойлу-дүрүмнү өг-бүлелер хажыдып турар таварылгалар барыл, чүге ындыг чүүл тыптып кээп турарыл?

Ажыглаар литература

1. Закон о языках в Республике Тыва. Принят Законодательной палатой 19 ноября 2003 года. (в ред. законов Республики Тыва от 10.07.2009; 20.12.2010; 12.05.2011 N 416 ВХ-1, от 09.07.2012 N 1470 ВХ-1).

2. Конвенция о правах ребёнка (принята Генеральной ассамблеей ООН 20 ноября 1989 года, вступила в силу 2 сентября 1990 года).

3. Конституция Российской Федерации принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 года с внесениями изменениями от 4 июля 2020 г. одобрена общероссийским голосованием.

4. Конституция Республики Тыва (тув. Тыва Республиканың Үндезин хоойлузу) – Основной закон Республики Тыва, принятый 6 мая 2001 года. С изменениями от 24 июня 2003 г, 28 декабря 2005г 11 апреля 2010 г.

5. Семейный Кодекс Российской Федерации. Утверждён Государственной Думой, вступил в силу 1 марта 1996 года с исправлениями в 2019 г.

6. Федеральный закон «Об актах гражданского состояния» от 15.11.1997 № 143-ФЗ с изменениями на 01.01.2020 г.

2. АМГЫ ҮЕНИҢ ӨГ-БҮЛЕЗИ: БАЙДАЛЫ, ЧӨРҮЛДЭЭЛЕРИ БОЛГАШ ШИИТПИРЛЭЭР АЙТЫРЫГЛАРЫ

Өг-бүлениң байдалының дугайында айтырыгларның ниитилелди дүвүредип турары. Өг-бүле айтырыгларын философия, демография биле социология, юриспруденция, этнография, медицина, физиология болгаш генетика эртемнеринде шинчилеп турары.

Өг-бүлениң сайзыралы чурттуң сайзыралындан дорт хамаарылгалы. Чурттуң амыдыралындан, төөгүзүнден өг-бүлениң амыдырал-чуртталгазының, төөгүзүнүң хамааржыры. «Быжыг өг-бүле – быжыг күрүне».

Өг-бүлениң мурнунда янзы-бүрү бергелер, оларның хевирлери, шийтпирлээр чугула айтырыглары. Өгленген улустуң өнчү-хөрөңгизи.

Өг-бүлениң, ада-иениң кижиниң эң-не дээди байлаа – ажы-төлү.

Айтырыглар болгаш онаалга

1. Өг-бүлө кижизидилгезиниң айтырыгларын шинчилээриниң талазы-биле кандыг эртемнер боттарының үлүүн кириштирип турар-дыр? Эртем бүрүзүн чижекке көргүзүп тургаш, дыңнадыглардан кылынар.

2. Өг-бүлениң сүзүктөрүн сактып көрээлиңер: кижиге, өг-бүлө, ажыл, кадыкшыл, төрөөн чурт, төрөөн дыл, культура, бойдус, кадыкшыл. Чүгө олар өг-бүлениң дээди сүзүктери болурул?

3. Өг-бүлениң сайзыралы чурттуң сайзыралындан дорт хамаарылгалыг. «Быжыг өг-бүлө – быжыг күрүнө» / «Крепка семья – крепка держава» деп орус улустуң үлегер домааның утказын тайылбырлаңар.

4. Чурттуң амыдыралындан, төөгүзүндөн өг-бүлениң амыдырал-чуртталгазы, төөгүзү хамааржыр, чүгө ынча дээр бис?

5. Амгы үеде өг-бүлө амыдыралында кандыг бергелерге таваржып турарыл? Оларның чылдагааннары чүдел?

6. Өг-бүлениң өнчү-хөрөңгизи канчаар тургустунар-дыр, ол талазы-биле кандыг чурумга өөренип алыр болза эки-дир?

7. М.А. Күжүгеттин «Бүрү болгаш мен» деп чогаалдар чыындызындан «Азыранчып чорааш» деп чечен чугаада өг-бүлениң демниг ажылының кижизидилгеге салдарының дугайында дыңнадыгдан кылыңар.

8. Л.Х. Ооржактың «Адашкылар», «Өңнүг кижиге» деп чечен чугаалары-биле таныжыңар. Кырган-аваның, ада кижиниң уругнуң кижизидилгезинге салдарының дугайында чугаалаңар. Кырган-ава оглунга, «өңнүг»-даа төрүттүнүп келген болза, кайы хире ынак-тыр? Оглу ачазын кандыг арга-биле шын амыдыраарының оруунче эккелген-дир?

9. «Аас-кежиктиг өг-бүлө» деп кыска чогаадыгдан бижиңер.

10. Немелде номчулгаже кирген Лидия Ооржактың «Кырган-авам чугааларындан» «Арага деп халап дугайында» деп чечен чугаазын номчааш, дараазында айтырыгларга харыылаңар:

10.1. Кырган-ава чүгө арага деп чемге хандыкшыва деп чагып олурган-дыр?

10.2. Тоолчургу чугаада Сүртенчиг Хаан тос холуксаадан арага холуксаалыг тос шулбу хемни чүгө аксыпканыл?

10.3. Богда Бурганның чугаазында араганың тос хоразын чугаалаңар. Кандыг чүдек уржуктарга чедирер-дир? Бо чечен чугааны номчуруңарга, арагага хамаарыштыр кандыг бодал силерни дүвүрөгтти?

Ажыглаар литература

Тыва дылда

1. Иргит Л.Х. Тываның сураглыг херээженнери. – Кызыл, 2008.
2. Күжүгет М.А. Бүрү болгаш мен. – Кызыл 2020. – А. 274–279, 296–302.
3. Ооржак Л.Х. Өңүт кижиги. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 2018. – 216 а.

Орус дылда

1. Государственный доклад о положении семей с детьми в Республике Тыва за 2018 год / Одобрено постановлением Правительства Республики Тыва от 11 июня 2019 г. N 252-р.
2. Молитва о матери. Авам сени ырлап чор мен/Автор-составитель У.Эртинэ. – Абакан: ООО «Кооператив «Журналист», 2011.

3. НАЗЫ-ХАР БОЛГАШ ӨГ-БҮЛЕГЕ КИЖИЗИДИЛГЕ

Тывалар болгаш Төп Азияның өске-даа улусунун уруглар кижизидилгезинде назы-хар хуваалдазы. Үндезин кижизидилгениң суртаалчызы К.Б. Салчактың «Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези» депэртем ажылында назы-хар барымдаалаар кижизидилгени чорудары. М.Б. Кенин-Лопсаңның, Г.Д.Сундуйнуң, назы-хар хуваалдазы.

Педагогика, психология эртемнериниң хар-назы дугайында шинчилелдери. Назын халыыны (аагы) – бойдустуң кижиги бүрүзүңге онааганы шылгалдаларының бирээзи.

Айтырыглар болгаш онаалга

1. Тыва улусчу педагогикада назы-харга хамаарышкан кандыг-кандыг ёзу-чаңчылдар турган-дыр, оларны бодуңарга дүүштүр көрүп, «Мен ам 15 харлыг мен, чүнү кылып билген турар ужурлуг мен» деп шүгдүнүп, бот-үнелелден кылып чоруткаш, ажык чугаадан чорудуңар.

2. Тываның улустуң чогаалчызы, этнограф, төөгү эртемнериниң доктору М.Б. Кенин-Лопсаңның «Тыва чаңчыл» деп литература даңзызында бар номундан назы-хар аайы-биле кылып билир ужурлуг болгаш хоруглуг чүүлдер дугайында дыңнадыгдан кылыңар.

3. Назы-хар бүрүзүнүң онзагай көстүп кээр шынарларын чугаалаңар, шын кижизидилгениң өөредиглерин бодуңарга хүлээп ап, амыдыралга удуртулга болдурар дизиңерзе, чүнү чугула деп бодаар силер?

4. Назын аагының ийи дугаар чадазының дугайында чүнү билип алдыңар? Үш харлыгларның назын аагының чылдагааннарын тайылбырлаар?

5. Назын аагы, аактыг-халалыг өйлер дугайында чүнү билип алдыңар?

Ажыглаар литература

Тыва дылда

1. Бичии назын – ниитилелдин болгаш культураның онзагай болуушкуннары: Россия Федерациязынга Бичии назынның он чылынга тураскааткан эртем-практиктиг конференция материалдары / Отв. ред. Г.Д. Сундуй, А.С. Шаалы. – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2018. – 112 а.

2. Донгак С. Ч. Тыва кижизидилгениң чаңчылдары. Уругну тыва чаңчылдарга кижизидериниң дугайында. Тыв. гуманит. болгаш соц.-экон. тускай шинчилелдер ин-ду. – Кызыл; Абакан: Журналист, 2018. – 44 а.

3. Кенин-Лопсан М.Б. Тыва чаңчыл. 2 кезектиг. – Кызыл: ИПО «Билиг», 2010. – 358 а.

4. Тэвэк А.К. Чеди назын. – Кызыл: Республиканская типография, 2006. – 60 а.

5. Салчак К.Б. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдеси. – Кызыл, 2016. – А. 182–189.

6. Сандан З. Кижичи болуру чажындан. (Аас чогаалында чаңчылдар, оларның кижизидилгеге ужур-дузазы) // Тыв. аныяктары, 1990, окт. 30. – А. 4.

7. Сундуй Г.Д. Улусчу педагогика. – Кызыл, 2004. –141 а.

8. Чап Ч.М. Улусчу педагогиканың ужук-дөстери. – Кызыл, 2002. – 103 а.

9. Шаалы А.С. Кыстың бүдүжү. – Кызыл, 2007. – 5–25, 107 а.

Орус дылда

1. Азаров Ю.П. Семейная педагогика. Воспитание ребёнка в любви, свободе и творчестве. М.: «Эксмо», 2015. – 496 с.

2. Волков Г.Н., Салчак К.Б., Шаалы А.С. Этнопедагогика тувинского народа. – Кызыл, 2009. – 212 с. – С. 72–78.

4. ААЖЫ-ЧАҢНЫҢ ПСИХОЛОГТУГ ДӨСТЕРИ БОЛГАШ КИЖИДИЛГЕ

Аажы-чаңның чажындан хевирлеттинери. Нерви системазының чаш төлдү азырап, доруктурарына салдары. Уругларның нерви системазының сайзыралының аайы-биле онзагайы. Ону барымдаалап тус-тус шинчилелдерге таарыштыр сүмелерни кадары.

Айтырыглар болгаш онаалга

1. Психология эртеминиң өг-бүлеге, уругларга хамаарышкан өөренир чүүлдерин аданар.

2. Аажы-чаңның психологтуг дөстөринге чүнү хамаарыштырып болурул?

3. Уругларны психологтуг онзагайы ёзугаар кандыг бөлүктерге чарып турарыл? Оларның онзагай демдектерин айтыңар.

4. Кижиниң чылының эргилдезиниң дугайында дыңнадыгдан кылыңар.

5. Кижиниң бодунуң алдынып чоруурунуң дугайында психология эртеми чүнү чугаалап турарыл?

6. Тыва улустуң чугаа культуразының дугайында ажык чугааны чорудуңар.

7. Тыва чоннуң психологиязының онзагайын тайылбырлаңар. Чоннуң психологиязында мөзү-бүдүшке хамаарышкан кандыг чедер болгаш четпес талалар барын эртем шинчилелдеринден көрүп болурул, тывыңар, рефераттардан Товуу Н.О. айыткан номунга даянып тургаш, «Тыва кижии – кымыл ол?» деп темага бижинер.

Ажыглаар литература

Тыва дылда

1. Тыва Республиканың өөредилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырының концепциязы. – Кызыл, 2011.

2. Тываларның сагыш-сеткил өнчүзү (Духовное наследие тувинцев): Серия [Электронный ресурс] /Сост. Л.С. Мижит; Отв. ред. Б.А. Донгак; ТИГПИ. – Кызыл, 2018. – Режим доступа: <http://tigpi.ru/docs/news/2018/june/28/tit.pdf>

3. Биче-оол С.М. Семейно-брачные отношения у тувинцев: истоки и традиции. – Абакан: Журналист, 2018 г.

Орус дылда

1. Андреева Т. В. Психология семьи. – СПб.: Речь, 2007. – 384 с.

2. Духовно-нравственные основы семьи: Этика и психология семейной жизни: Ч. 1: Остров духовной жизни// Ч. 2: Семья в русской литературе: Хрестоматия для учителей (сост. Кислицина Т.Г.; под общ.ред. док. филол. наук Троицкого В.Ю.) Изд. 2-е, испр. Серия: Библия. – Москва: Мир, 2019.– 256 с.

3. Лесгафт, П. Ф. Семейное воспитание ребенка и его значение / П.Ф. Лесгафт. – Москва : Директ-Медиа, 2014. – 169 с. – ISBN 978-5-4475-1860-8. Тот же [Электронный ресурс]. – URL: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=270523>

4. Кон И.С. Психология ранней юности. – М., 1981.

5. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. – СПб., 2013.

6. Товуу Н.О. Психологические характеристики семьи этноса тыва: Монография / Н.О. Товуу; М-во образования Рос. Федерации. Гос. ун-т упр. Каф. социологии и психологии упр. – М.: Гос. ун-т упр., 2001. – 210, [4] с.: ил., табл.; 21 см.; ISBN 5-215-01195-8.

5. АНЫЯК-ӨСКЕННИҢ АМЫДЫРАЛДА ТУРУЖУ, КЕЛИР ҮЕЗИ: ЫНАКШЫЛ, ХАРЫЫСАЛГА, ЭРТЕМ- СУРГУУЛ, АЖЫЛ-АГЫЙ, МЕРГЕЖИЛ АЙТЫРЫГЛАРЫ

Өзүп олурар кижиге бодунуң амыдыралыңга боттут туружун хевирлээринге сагыыр чүүлдер. Бир дугаар ынакшыл. Аныяктарның быжыг найыралыңдан, оларның ынакшылыңга бердингениңден, шынчызыңдан өг-бүлениң тургустунары. Ёзулуг ынакшыл.

Айтырыглар болгаш онаалга

1. Кижиниң амыдыралда быжыг туруштуг болурун канчаар билип ап турар силер?

2. Кандыг аргаларны долuzu-биле ажыглап тургаш, бодунуң чуртталгада туружун кижиге хевирлээр-дир?

3. Ынакшыл деп чүл, ону бодунарның билип турарыңар-биле тайылбырланаар.

4. Библияда Апостол Павелдиң ынакшылдың йөрээл ырызының гимни болу берген ынакшыл дугайында өөредииң тыва дылче очулдурунар, утказын тайылбырланаар: «Любовь долготерпит, милосердствует, любовь не завидует, любовь не превозносится, не гордится, не бесчинствует, не ищет своего, не раздражается, не мыслит зла, не радуется неправде, а сорадуется истине; все покрывает, всему верит, всего надеется, все переносит».

5. Д. Монгуштуң шүлүүнде ынакшаан оол кайыын чараш кысты дилеп чораан-дыр, харыызы чүү болган-дыр? Кандыг түңнелге кээп болур-дур? Ынакшыыры амыр-дыр бе?

6. С.Б. Пюрбю ынак кызын кандыг деңнелгелер, эптитеттер ажыглап чуруп көргүскен-дир, ушта бижип алыңар.

Ажыглаар литература

1. Даржай А.А. Дың-на чаңгыс: шүлүк дептери. Кызыл. 2014. – 231 а.

2. Коринфяннарга Апостол Павелдин бижимел кыйгырыы <https://allbible.info/bible/sinodal/1co/13>

3. Тыва шүлүк чогаалының антологиязы. Кызыл, 2014. – А. 37–38; 199.

4. Салчак К.Б. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези, Кызыл, 2016. – А. 54–56.

5. Соловейчик С.Л. Пушкинские проповеди. М.: Первое сент., 1999.

6. Педагогика для всех : Кн. для будущих родителей: [Для ст. возраста] / С. Соловейчик, 365,[2] с. ил. 22 см. М.: Дет. лит., 1987. Переиздания в 1989 и 2001 г.

Практиктиг кичээл

«Арыг-чараш ынакшылды алгап йөрээл» деп кичээл.

1) Ынакшыл дугайында ажык чугаа.

2) «Уран сөске чалгынналгаш...» Чогаалчыларның ынакшыл дугайында шүлүктерин, чечен чугааларын номчуп, кыска сайгарылгазын кылыр.

3) Ынакшылга тураскааткан шүлүктерни боттарыңар шилип алгаш, доктаадып ап, боттарыңар чогаадырын шенеп көрүңер.

4) Чураан чуруктар болгаш кыска чогаадыг-эссени бижириңиз мөөрейи.

6. АНЫЯК-ӨСКЕННИ ӨГ-БҮЛЕ ТУДАРЫНГА БЕЛЕТКЭЭРИНИҢ АЙТЫРЫГЛАРЫ

Өг-бүле тудары – чуртталганың нарын шылгалдаларының бирээзи. Чаа өг-бүлеге карышкактар, кандай чүүлдер. Өг-бүлениң таарымчалыг амыдырап чурттаарыңа психология эртеминиң сүмелери.

Айтырыглар болгаш онаалга:

1. Өг-бүле тударының чылдагааннарынга чүнү хамаарыштырып болурул? Ынакшыл, найырал, бот-боттарынга тааржырының дугайында чүнү билдинер?

2. Өг-бүлени хоойлужуткан магадылалы деп чүл?

3. Өг-бүле тударының экономиктиг талазы деп чүл?

4. Душтук аныяктарның мөзү-шынарының, өг-бүле тударынга хамаарышкан тыва ёзу-чаңчылдар дугайында чүнү билдинер?

5. Тываларның назы-хар хуваалдазы деп чүл? Назы четкен кыс уругларның онзагай байдалының дугайында чүнү билдинер?

6. Кыс уругнун өг-бүле тударынга, ие кижии болурунга белеткээрин канчаар билдинер?

7. Кыс кижиниң өг-бүлезинге хамаарылгазы, ону быжыглаарынга киржилгези деп чүл?

Тыва дылда

1. Геше Джампа Тинлей. Буддизм. Амыдыралга ажыктыг дөрт алыс шын. – Кызыл: Тываның Ю. Күнзегеш аттыг ном үндүрер чери, 2008.

2. Геше Джампа Тинлей. Өг-бүле дугайында сарыг шажынчы өөредиглер. Новосибирск, 2017. – 468 а.

3. Донгак С. Ч. Тыва кижизидилгениң чаңчылдары. Уругну тыва чаңчылдарга кижизидериниң дугайында. Тыв. гуманист. болгаш соц.-экон. тускай шинчилелдер ин-ду. Кызыл; Абакан: Журналист, 2018. – 44 а.

4. Кенин-Лопсан М.Б. Тыва чаңчыл. Башкыларга, өөреникчилерге, ада-иелерге. 2 кезектиг. Кызыл: ИПО «Билиг», 2010. – 358 а.

5. Колыбельные песни и сказки как педагогические миниатюры народов мира: Материалы XV волковских чтений с международным участием, Кызыл: ИПО «Билиг» Института развития национальной школы. 2019. С 8–16.

6. Салчак К.Б. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези. Кызыл, 2016. – А. 182–189.

7. Сандан З. Кижии болуру чажындан. (Аас чогаалында чаңчылдар, оларның кижизидилгеге ужур-дузазы) // Тыв. Аныяктары, 1990, окт. 30, а. 4.

8. Сундуй Г.Д. Улусчу чаңчылдар: эртем-методиктиг үндүрүлгө. – 2004.

9. Сундуй Г.Д. Улусчу ужурлар: 5–6 класстарга немелде өөредилге ному. Кызыл, 2005.

10. Чап Ч.М. Кырган-ававыс аптаразы. Кызыл, 1989. – 141 а.
11. Чап Ч.М. Улусчу педагогиканың ужук-дөстери. Кызыл, 2002. – 103 а.
12. Шаалы А.С. Кыстың бүдүжү. Кызыл, 2007. – 107 а. – а. 5–25.

Орус дылда

5. Азаров Ю.П. Семейная педагогика. Воспитание ребёнка в любви, свободе и творчестве. М.: «Эксмо», 2015. – 496 с.
6. Волков Г.Н., Салчак К.Б., Шаалы А.С. Этнопедагогика тувинского народа. Кызыл, 2009. – 212 с. – С. 72–78.

1. ӨГ-БҮЛЕ КИЖИДИЛГЕЗИНГЕ АЖЫГЛААР ЧҮҮЛДЕР

Тыва улустун аас чогаалы. Оюннар, дүрген-чугаалар, тывызыктар, үлегер домактар, тоолдар, мифтер, йөрөөлдер, чаңчыл, ёзулал, ужур, ырылар. Оюннарның хевирлери. Угаан сайзырадыр тыва оюннар. Тевектээри. Сайзанактап ойнаары. Аныяктар оюннарының 7 хевирин. Элээди оолдарның 3 оюну. Чугаа сайзырадырының оюннары. Салаалар бажынга ойнаар 4 оюн. Оюннарның алыс утказы. Ойнаарактарны уругларның боттарының даарап, кылып ап болуру.

Айтырыглар болгаш онаалга

1. Өг-бүлениң эң-не чедимчелиг аргаларын, ажыглаар чепсектерин айтыңар.
2. Аас чогаалының салдарының дугайында тускай кичээлден эрттириңер, кижини бүрүзү аас чогаалының жанрларының кижизидилгеге салдарының дугайында презентациялардан кылыңар.

7 дугаар темага ажыглаар литература

Тыва дылда

1. Ондар Ө.Ч., Монгуш Г.В. Кажык оюну (хевирлери болгаш дүрүмнери): өөрөдилге методиктиг сүмелер – Кызыл: ТывКУ, 2016.
2. Ондар Ө.Ч. Тевек оюну. – Кызыл: ТывКУ, 2018.
3. Самбуу И.У. Тыва оюннар. Кызыл, 1992.
4. Сувакпит О.Ө. Хуулгаазын кажыктарым. – Кызыл, 1990. – 136 а.

Орус дылда

1. Курбатский Г.Н. Тувинцы в своем фольклоре: Ист.-этнограф. аспекты тувин. фольклора / Г. Н. Курбатский; Рос. акад. наук. Сиб.

отд-ние. Ин-т археологии и этнографии. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 2001. – 462, [1] с. : ил.; 21 см.; ISBN 5-7655-0092-7

2. Ооржак Х.Д.-Н. Педагогическое содержание физической культуры народов Южной Сибири. – Кызыл, 1995.

3. Тувинские народные сказки / Сост. З.Б. Самдан. – Новосибирск: «Наука», 1994 – 460 с.

4. Э.Таубе. Сказки и предания алтайских тувинцев. – М., 1994. – С.14.

3. ӨГ-БҮЛЕ БАЙЫР-ДОЙЛАРЫ

Байырлалдар эрттирери – эрте шагдан тывылган чаңчылдарның бирээзи. Куда. Тыва улустуң эрттирер ыдык дойларының бирээзи – уруг дою.

Уруг бажы *хылбыктаар* дойнуң кол утказы. Дойлардан аңгыда өг-бүлеге эрттирер байырлалдар – уругларның, ада-иелерниң төрүттүнген хүннери, Чаа чыл, Шагаа, Март 8, Наадым. Өг-бүле дойларын байырланчыг эрттирери.

Айтырыглар болгаш онаалга

– Өг-бүлениң байырлал-дойларын санап бижиир.

– Байырлалдар үезинде чүнү сагырыл?

– Чаш кижиге хамааржыр дойну эрттирерде, чүнү сагырыл, ол талазы-биле тускай дыңнадыгны белеткээш, эш-өөрүңерге чугаалап беринер.

– Кандыг чоннарда баш дүгүн хылбыктаар дой барыл, чүнү сагыр ужурлугул?

– Өг-бүле Кодекизинде аныктарның амыдыралчы харназынын канчаар демдеглээнил?

– Кижиниң мөзү-шынар кижизидилгезиниң тос үндезин сүзүктерин сактып бижиир: (1. Кижиге – бойдустан дээди чаяалгазы; 2. Өг-бүле – кижиниң сүзүү; 3. Чоннуң культуразы – кижиниң сүзүү; 4. Дыл – кижиниң сүзүү; 5, 6. Бойдус, күш-ажыл – кижиниң сүзүү. 7. Эрте-билиг – кижиниң сүзүү (байлаа); 8. Кижиниң төрөөн чери (Ада-чурту) ыдыктыг; 9. Кижиниң чуртталгазы болгаш кадыкшылы ыдыктыг. Тыва Республиканың өөредилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырының Концепциязындан. – Кызыл, 2011 ч., а. 9–12).

2. ӨГ-БҮЛЕ ПЕДАГОГИКАЗЫН ӨӨРЕНГЕНИНИҢ ТҮҢНЭЛ КИЧЭЭЛИ

Ажык чугаа. Айтырыгларга харыылар, маргыжылга, боттун бодалы, канчап чурттаарының бот бодалы. Өг-бүле – дээди сүзүк дээриниң бадыткалы.

Семейная педагогика: традиционная воспитание тувинцев

Редактор *Л. А. Ооржак*
Компьютерная верстка *Л. Д. Донгак*
Корректор *В. В. Монгуш*

Подписано в печать 12.10.2022. Формат 60x84¹/₁₆.
Физ.печ.л. 2,5.

Отпечатано в издательско-полиграфическом отделе
Института развития национальной школы.
667000, г.Кызыл, ул. Рабочая, 2. тел/факс 8(39422) 6-17-52